

**BOSHLANG‘ICH SINFLARDA O‘QUVCHILARNING O‘QISH SAVODXONLIGINI
MATN TAHLILI ASOSIDA BAHOLASH**

Matchonov Safo

Pedagogika fanlari doktori, professor
Chirchiq davlat pedagogika universiteti**Annotatsiya**

Mazkur maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘qish savodxonligini matn tahlili asosida baholash masalasi yoritilgan. Unda ta‘lim sifatini aniqlashda baholashning o‘rni, formativ va summativ baholashning mazmun-mohiyati hamda o‘quvchilarning nutqi, tafakkuri va mustaqil fikrlashini rivojlantirishdagi ahamiyati tahlil qilingan. Shuningdek, o‘qish savodxonligini PIRLS talablari asosida monitoring qilish, badiiy va ilmiy-ommabop matnlar bilan ishlash mezonlari, matn tahliliga doir topshiriqlar tizimi hamda ularning ta‘limiy samarasi asoslab berilgan. Muallif boshlang‘ich ta‘limda o‘quv materiallari, o‘qituvchi mahorati va baholash mezonlarini takomillashtirish ta‘lim sifati va samaradorligini oshirishning muhim omili ekanini ta‘kidlaydi.

Kalit so‘zlar: o‘qish savodxonligi, matn tahlili, baholash, formativ baholash, summativ baholash, boshlang‘ich ta‘lim, PIRLS, o‘quvchi tafakkuri, nutq rivoji, ta‘lim sifati, o‘quv-biluv topshiriqlari, badiiy matn, kompetensiya.

Introduction

So‘ngi yillarda xalq ta‘limi tizimini modernizatsiya qilish ta‘lim mazmuni va shaklida ko‘plab yangilanishlariga asos bo‘ldi. Mazkur yangilanishlarda o‘quvchilarning davlat ta‘lim standartida ko‘zda tutilgan bilim, ko‘nikma va malakalarning o‘zlashtirilishini to‘laqonli ta‘minlash ta‘lim sifatini baholashda asosiy mezon vaziyasini o‘tamoqda. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 12-dekabrda “Umumta‘lim fanlarini bilish darajasini baholashning milliy tekst tizimini joriy etish to‘g‘risida”gi 646-son qarorining qabul qilinishi ayni muammoning dolzarbligidan dalolat beradi. Darhaqiqat, ta‘lim tizimida baholash ta‘lim natijasini belgilashning yetakchi omilidir.

Baholashning lug‘aviy etimologik ma‘nosini “O‘zbekiston pedagogic ensiklopediyasi so‘zligi”da quyidagicha qayd etilgan:- “Baho-(forscha baho- narx, qiymat)- o‘qituvchi yoki talabaning egallagan bilim, ko‘nikma va malakalarini hamda shaxsiy sifati darajalarini belgilashning shartli ifodasi”¹.

“Baholash,- deb yozadi metodist K.Jalilov, - biror bir dotenning (bilim, ko‘nikma, malaka va kompetentsiyalar majmuining) ta‘lim oluvchilardagi shakllanganlik darajasini o‘lchash jarayoni”². Ta‘lim natijasini baholash esa ilmiy-metodik jihatdan sohaga tegishli me‘yoriy-huquqiy hujjatlarda o‘zining chuqur aksini topgandir. Jumladan, Milliy o‘quv dasturining ‘Filologiya fanlari tavsifi va integratsiyasi’ da nazorat kriteriyalariga asos bo‘ladigan umumiy

¹ O‘zbekiston pedagogik ensiklopediyasi so‘zligi. -T.: Chashma print. 2019.108-bet.

² Jalilov K. Baholash nazariyasi asoslari. - T.: -Akademnashr, 2022. 10-bet

talablar belgilab berilgan. Bu talablar negizida boshlang'ich ta'lim alohida o'rin tutadi. Boshlag'ich sinfda- deyiladi mazkur dasturda,- o'quv savodxonligi o'quvchilarda to'g'ri, tez, ongli, ifodali o'qish malakalarini shakllantirishi tevarak-atrof, bolrliq haqidagi bilimlarini kengaytirish, ularning nutqi va tafakkurini o'stirish, matndagi g'oya va obrazlarga og'zaki hamda yozma shakllarda munosabat bildirish, o'zlashtirilgan nazariy bilimlari asosida mustaqil qaror qabul qilish"³.

Ko'rinadiki, boshlang'ich sinflarda o'quvchilarning nutqi va tafakkurini rivojlantirishdek global muammo shaxsga yo'naltirilgan ta'lim jarayonida o'quvchilarni o'zligini anglash, dunyoqarashini shakllantirish, e'tiqodini mustahkamlash, kishilik duyosi haqidagi tasavvurtushunchasini boyitish orqali hayotga tayyorlashda ona tili va o'qish savodxonligi ta'limi zimmasiga katta ma'suliyat yuklaydi va uning yechimi bevosita boshlang'ich ta'lim sifati hamda samaradorligi natijasini baholashga borib taqaladi.

Milliy dasturda boshlang'ich sinflarda o'qish savodxonligi orqali o'quvchilarning nutqi va tafakkurini rivojlantirishga doir nazorat shakllari va ularni o'tkazishda belgilangan me'yorlarga amal qilish nazarda tutilgan.

O'quvchilarning o'qish savodxonligini aniqlashda kundalik o'quv faoliyati maqsad mohiyati va mavzu xarakteridan kelib chiqib og'zaki savol-javob, ijodiy topshiriqlar, test va matn ustida ishlash belgilangan.

Afsuski, an'anaviy ta'limda baholashga yillar davomida qat'iy amal qilinmadi. O'quvchilarning og'zaki nutqini baholashda matn mazmunini qayta hikoyalatish va shunga yarasha savol-javobdan nariga o'tilmadi, o'quvchilar tafakkurini boyitishga doir mantiqiy topshiriqlarga kam o'rin berildi, diktant va bayon kabi yozma ishlarda tinish belgilarining ishlatilishidagi turli holatlar hisobga olinmasdan, uning sonini sanash bilan cheklanildi. Uslubiy xatolarga jiddiy e'tibor berilmadi. O'quvchilarning bilimini asosan imloviy xatolariga qarab baholashga o'tib olingan edi. O'quvchilar tomonidan yo'l qo'yilgan xatolarni bartaraf etish bo'yicha mashqlar doimiy tashkil etilmadi. Kuzatishlarga qaraganda ayni kamchiliklar turli shakl va darajada hozir ham davom etayotgani davlatimiz rahbarining chiqishlarida qayta-qayta tilga olinishi bejiz emas. Bizningcha, buning obyektiv-subyektiv sabablaridan biri maktab dasturidan o'rin olgan mavzular va darsliklardagi o'quv materiallarining DTS talablariga to'la javob bera olmasligidir. Qolaversa, fanga ajratilgan soat ham uni DTS talablari darajasida bajarish uchun imkonsizdir. Jahon ta'lim

tizimi asosida maktab ta'limiga zamonaviy yondashuvlar o'quvchilarning o'quv-biluv ko'nikmalarini baholash usullarini takomillashtira borishni taqozo etadi. Shu tufayli hozirda maktab ta'limiga formative baholash va summativ baholash tizimining kiritilishi ona tili va o'qish savodxonligi ta'limida alohida o'rin tutadi.

Aslini olganda, kundalik nazorat formative nazoratga, bo'lim va chorak oxiridagi nazorat summative nazoratga to'g'ri keladi. Biroq manbalarda hozirgi baholash tizimida "inson omilini imkon darajasida minimallashtirish ko'zda tutilganin"i qayd qilingan.⁴ Formativ baholash har bir darsda o'quvchilar biliminig baholanib borishini taqozo etadi. Mazkur yondashuvning asl mohiyati o'quvchilar bilimini baholashgina emas, balki o'qituvchining

³ Filologiya fanlari tavsifi va integratsiyasi. // MO'D. – T.: 2020. 5-8-betlar.

⁴ Copunghi udum.uz.2012-2024.

ham o'z darsini baholashga, unga qanday o'zgartirish va qo'shimchalar kiritishni o'ylab ko'rish maqsadining ko'zda tutilishi bilan xarakterlanadi.

Ta'limda o'quvchilarning o'quv-biluv motivatsiyasini oshirishda ularni muntazam ruhlantirish, bilimlarni egallashga kuchli havas va ishtiyoq uyg'otish talab etiladi.

Formativ baholashdagi rag'batlantirish usuli o'quvchilarning ta'limiy maqsadi tomon ildam intilishga imkon beradi, o'quvchi o'quv – o'rganishga har qashongidan yaxshiroq harakat qiladi.

Summativ baholash ma'lum davrda yoki ma'lum bob yuzasidan berilgan bilimlar darajasini aniqlashga qaratilganligi bilan tavsiflanadi. Fikrimizsha, ta'lim jarayonida qaysi bir usulda bo'lmasin o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini doimiy ravishda hisobga olib borilishi ta'lim sifatini baholashning tub mohiyatini tashkil etadi. Ta'limda bundan ko'zlangan maqsad ikkita: biri o'quvchining jamiyat a'zosi sifatida hayotda o'z yo'lini topishiga, kelajakda farovon yashashi uchun zarur bo'lgan kasb-korni, mutaxassislikni egallashiga ko'maklashish bo'lsa, ikkinchisi o'qitish jarayonining sifatini oshirish, ya'ni o'quv dasturi, darslik va o'qitish metodlarining muvofiqligini aniqlash hamda ularni takomillashtirib borishdir. Bu esa o'quvchilarning o'zlashtirish darajasini muayyan kriteriyalar asosida hisobga olib borishni taqozo etadi.

Pedagogik faoliyatimiz davomida boshlang'ich sinflarda ta'lim sifatini aniqlashning quyidagi omillarini oldindan belgilab olish zarur degan xulosaga keldik:

1. "Ona tili ham o'quv savodxonligi" darsliklaridagi o'quv materiallarining o'quv-uslubiy ta'minotini ta'minlash.
2. O'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini rivojlantirish darajasini belgilash kriteriyalarini ishlab chiqish.
3. O'qituvchining pedagogik mahoratini, o'quv materiali ustida o'quvchilar bilan hamkorlikda ishlash qobiliyatini rivjilantirishga doir metodik tavsiyalar tayyorlash.

Mazkur mezonlar asosida 2- sinf "Ona tili ham o'quv savodxonligi" darsligi o'quv materiallarining dastur talablariga ko'ra berilishi ta'lim sifati va samaradorligiga erishishning muhim sharti sifatida ko'zdan kechirildi. Natijada darslik matnlarining badiiy saviyasi hikoya sifatida kiritilgan "Ferma", "Er yurak odam" kabi gazeta maqolasi darajasidagi talay matnlarning badiiyatdan xoliligi, "Ot", "G'ozlar", "Bola ham oq uloq", "Kim bo'lsam ekan?", "Sog'inamiz qishda-da", "Bahor kelsa" kabi ko'plab she'rlarning ko'rsatilmaganini ma'qullab bo'lmaydi.

Hozirgi ta'lim jarayonini kuzatishimiz davomida o'quvchilarni darsga jalb etishda mushkulliklar mavjudligi, xususan, o'qituvchilarning o'qitish metodi va usullaridan samarali foydalana olmayotganliklarining guvohi bo'ldik. O'qituvchilarning metodik tayyorgarligiga ma'sul malaka oshirish institutlari, maktab ma'muriyati o'qituvchilar faoliyatiga ta'sir qiluvchi holatlarni o'rganishi va ularni yaxshilashga doir chora-tadbirlar ishlab chiqishlari umumiy o'rta ta'lim oldidagi dolzarb muammolardandir.

“Ta’lim sifatini baholash xalqaro dasturlarida ishtirok etish,- deb yozadi A.Matkarimov,- milliy ta’lim sifatini baholashdagi nazorat materiallarini xalqaro dasturlarda qo’llaniladigan nazorat materiallari sifati darajasida ishlab chiqish imkonini beradi”⁵.

Shunga ko’ra aytish joizki, boshlang’ich sinflarda o’qish savodxonligiga erishish, ta’lim sifati va o’quv materialini o’zlashtirish darajasi bilan belgilanadi. O’qish savodxonligini nazorat qilishda o’qish ko’nikmalarini ta’minlovchi quyidagi omillar nazarda tutiladi:

1. O’qish savodxonligi dasturiga kiritilgan badiiy asarlarning mavzu doirasi o’quvchilar hayoti va yosh xususiyatlari bilan hamohang bo’lishi, hajmi, qurilishi murakkab bo’lmasligi, badiiy jozibadorligi bilan o’quvchini o’ziga tortishi.
2. O’quv-biluv topshiriqlari o’quvchilarning o’qish konikmalarini takomillashtirish, mantiqiy fikrlash, og’izaki va yozma nutqini o’stirishga xizmat qilishi.
3. Darslikdagi o’quv materiallari yuzasidan o’quv-biluv topshiriqlarining mazmun-mundarijasini o’quvchi shaxsini shakllanishiga yo’naltirilishi, dunyoqarashini boyitish va e’tiqodini mustahkamlashga qaratilishi.
4. Metodik qo’llanmalarda har bir mavzudan ko’zlangan maqsadga erishishni ta’minlovchi aniq yol-yo’riqlar tavsiya qilinishi – metodik qo’llanmalar o’qituvchining va o’quvchi o’quv faoliyatining nazorat shakllari xarakterida ishlab chiqilishi.
5. O’quvchilarning savodxonligini BKMLarini nazorat qilish va baholash yo’riqnomasi har bir fanning mazmun-mundariyasi doirasida sinflar kesimida aniq belgilanishi va h.k.

Amaldagi mavjud ta’lim tizimida boshlang’ich sinf o’quvchilarining o’qish savodxonligini jahon standarti (PIRLS) talablari asosida monitoring qilishda o’qish va matnni tushinish sifatini aniqlash ko’zda tutilgan. Mazkur yondashuv o’quvchilarning o’qish savodxonligini kundalik dars jarayonida shakllantirish va nazorat qila borishni taqozo etadi. Bu xildagi nazorat turida o’qituvchi matn tahlili yuzasidan individual tarzda o’quvchilar ishini kuzatadi, o’zlashtirilgan va o’zlashtira olmagan ko’nikmalarini qayd etadi hamda shunga yarasha chora-tadbirlar belgilash orqali o’quv-biluv motivatsiyasiga urg’u beradi.

Dotsent H. Bakiyeva 4-sinf o’qish darslarida adabiy tahlil ko’nikmalarini shakllantirish“ nomli metodik qo’llanmasida o’quvchilarning o’qish savodxonligini PIRLS dasturi asosida aniqlashga qaratilgan. Ilmiy izlanishlarida o’quvchilarning badiiy va ilimiy-ommabop matnlarni o’qish qobiliyatini quyidagicha 4ta mezon bo’yicha baholaydi:

Matnda berilgan ma’lumotni aniqlash;

Matn mazmuni yuzasidan xulosalarni shakllantirish;

Matnga tegishli ma’lumotlarni talqin qilish va umumlashtirish

Matn mazmunini va uning til xususiyatlari hamda tuzilishini tahlil qilish va baholash⁶.

Olimaning mazkur fikr-mulohazalarini qo’llab-quvvatlagan holda aytish kerakki, badiiy matndan shunchaki ma’lumot emas, balki yetakchi g’oya va uning badiiy ifodasi aniqlanishini ham qayd qilmoq joiz. Buning uchun “o’quvchilarning kommunikativ savodxonligini (so’z boyligi, ijodiy tafakkur darajasini kengaytirish, ijtimoiy muloqot – yozma va og’zaki ifodali fikrlash mahoratini yuksaltirish, mustaqil matn yaratish ko’nikmalarini shakllantirish)

⁵ Matkarimov A. PISSA xalqaro baholash dasturi asosida o’quvchilarning tayanch kompetensiyalarini shakllantirish. PFFD (PhD). Avtoref. Chirchiq. 2022. 11- bet.

⁶ H. Bakiyeva. 4-sinf o’qish darslarida adabiy tahlil ko’nikmalarini shakllantirish. –T.: Nodirabegim. 2021. 45-bet.

oshirish...matn turlarini farqlash (nazmiy, nasriy, ilmiy, badiiy, publisistik, Grammatik, ma'rifiy, badiiy-ramziy, xat-hujjat, monologik, diologik)ga o'rgatish"⁷ metodik zaruratdir.

PIRLS dasturida faoliyatini baholash tizimi o'quv topshiriqlarining xususiyatidan kelib chiqib belgilanadi. Kuzatilishlarga qaraganda, o'quv topshiriqlarini qiyidagi yo'nalishlarda tuzish ijobiy samara beradi:

1. To'g'ri javobni aniqlash bilan bog'liq topshiriqlar.
2. Badiiy asar sujeti voqealari tasvirining ketma-ketligi bilan bog'liq topshiriqlar.
3. Matnning leksik-uslubiy xususiyatlari bilan bog'liq topshiriqlar.
4. Matnning g'oyaviy-badiiy xususiyatlarini tahlil qilish bilan bog'liq topshiriqlar. Mustaqil fikirlashga oid topshiriqlar.
5. Nutq va tafakkur uyg'unligiga oid topshiriqlar.

PIRLS nazoratida mazkur topshiriqlarning murakkabligiga qarab o'quvchilar bilimiga 1 ball dan 3 ballgacha berilishi qayd etilgan. Matn tahliliga bunday yondashuv o'qituvchi va o'quvchi hamkorligi bo'yicha belgilangan maqsadni amalga oshirishga xizmat qiladi.

PIRLS nazorati asosida asar tahlili o'quvchilarni formative baholash mezonlarining namunasi sifatida ham qaralishi mumkin. Shu maqsadda uyushtiriladigan badiiy asar tahlilining ta'limiy ahamiyati quyidagilarda o'z aksini topadi:

1. Asarda tasvirlangan sujet voqealarining kompozitsion jihatdan izchilligi va o'zaro sabab-natija bog'liqligini aniqlashga doir bilimlarning o'zlashtirilishini ta'minlaydi. Adabiy-nazariy tushunchalar bilan qurollantiradi, darsning samaradorligini oshiradi.
2. Badiiy matndagi jumla, ibora va so'zlarning lug'aviy ma'nolari va uslubiy vazifalarining tushinilishi o'quvchilarning bog'lanishli nutqini rivojlantirishga asos bo'ladi.
3. Matndagi ifodalangan yetakchi g'oyani aniqlash orqali hayotiy, mantiqiy xulosalarga kelishi o'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatadi, jamiyatda o'z xatti-harakatini boshqarishga tayyorlaydi, dunyoqarashini kengaytiradi.

Zero, boshlang'ich sinf o'quvchilarining ta'lim natijalarini diagnostika va korreksiya qilishning ilimiy asoslangan yechimini topish o'quvchi DTS talablari bo'yicha belgilangan bilim va ko'nikmalarini egallash bilan bir qatorda, o'z bilimlarini boyitish va shu orqali intellectual salohiyatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Shu bilan bir qatorda dars davomida mantiqiy mashqlarga bog'liq o'quv qurollari, mevalar, mehnat qurollari, qushlar, uy hayvonlari, baliqlar, yovvoyi hayvonlar, poliz ekinlari kabi turmush talabiga mos mavzular ustida ishlash ham o'quvchilarning badiiy-estetik tafakkurini rivojlantirishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston pedagogik ensiklopediyasi so'zligi. -T.: Chashma print. 2019.
2. Jalilov K. Baholash nazariyasi asoslari.- T.: -Akademnashr, 2022.
3. Filologiya fanlari tavsifi va integratsiyasi. // MO'D. – T.: 2020.
4. Matkarimov A. PISSA xalqaro baholash dasturi asosida o'quvchilarning tayanch kompetentsiyalarini shakllantirish. PFFD (PhD). Avtoref. Chirchiq. 2022.

⁷ Ziyodova T. Matn yaratish texnologiyasi. -T.: Fan. 2007. 16-bet.

-
5. H. Bakiyeva. 4-sinf o'qish darslarida adabiy tahlil ko'nikmalarini shakllantirish. –T.: Nodirabegim. 2021.
 6. Ziyodova T. Matn yaratish texnologiyasi. –T.: Fan. 2007.
 7. Copunghi udum.uz.2012-2024.